

JOANNA BACHLEJ

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Narodowy socjalizm a polityka gospodarcza III Rzeszy w analizach Stanisława Swianiewicza (1933–1936)

Artykuł traktuje o założeniach ideologicznych polityki gospodarczej III Rzeszy, w oparciu o pionierskie analizy Stanisława Swianiewicza¹ zawarte w pracy *Polityka gospodarcza Niemiec Hitlerowskich*².

Dorobek naukowy S. Swianiewicza koncentrował się głównie wokół ekonomii politycznej³. Zajmował się związkami ideologii państw totalitarnych z polityką gospodarczą. Według niego polityka gospodarcza państwa to sposób oddziaływania władz publicznych na zjawiska gospodarcze, zgodny z hierarchią wytyczonych przez ideologię państwa celów⁴. Polityka gospodarcza

---

¹ Stanisław Swianiewicz (1899–1997) w latach 1917–1919 studiował na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Moskiewskiego. Później brał udział w wojnie bolszewicko-polskiej. Po demobilizacji kontynuował studia prawnicze i ekonomiczne na odnowionym Uniwersytecie im. Stefana Batorego w Wilnie, z którym związany był do 1939 roku. W 1924 roku po otrzymaniu dyplomu Wydziału Prawa został mianowany starszym asystentem przy Katedrze Ekonomii Politycznej. Pracę doktorską obronił w 1926, habilitował się w 1931 roku. Nominację na profesora nadzwyczajnego otrzymał w 1938 roku. Był współtwórcą powstałego w 1930 roku Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, gdzie kierował Sekcją Ekonomiczną. Wykładał również w utworzonej przy Instytucie Szkole Nauk Politycznych.

² Por. B. Dębiński, *Recenzja do książki S. Swianiewicza, „Polityka gospodarcza Niemiec Hitlerowskich”*, „*Ekonomista*” R. XXXVIII, z. 3, Warszawa 1938, s. 96.

³ Najważniejsze przedwojenne prace S. Swianiewicza: *Psychologiczne podłoże produkcji w ujęciu Jerzego Sorela* (1926), *Lenin jako ekonomista* (1930), *Polityka gospodarcza Niemiec Hitlerowskich* (1938).

⁴ Por. F. Ryszka, *Wstęp do nauki o polityce. (Uwagi metodologiczne)*, Warszawa–Poznań 1978, s. 102.

państwa to również zespół wszystkich działań, których celem i rezultatem ma być utrzymanie władzy⁵.

Sytuacja i polityka gospodarcza u schyłku Republiki Weimarskiej

Przegrana Niemiec w I wojnie światowej – zdaniem Swianiewicza – miała katastrofalne i długoletnie negatywne skutki gospodarcze. Zniszczenia wojenne i obowiązek płacenia odszkodowań zaostrzyły przebieg wielkiego kryzysu gospodarczego w latach 1929–1932, lecz jego bezpośrednią przyczyną było zjawisko nadprodukcji. Nadprodukcja wystąpiła silniej w rolnictwie niż w przemyśle, doprowadzając do gwałtownego wzrostu bezrobocia i zubożenia ludności. Bezrobocie stało się w Niemczech problemem już na przełomie 1928/29 roku. Przy zmniejszających się dochodach państwa obowiązek płacenia zasiłków dla armii bezrobotnych doprowadził do poważnego deficytu budżetowego. Ponadto zbiegło się to w czasie z przyjęciem przez rząd tzw. planu Younga, obligującego państwo niemieckie do płacenia odszkodowań wojennych aż do 1988 roku⁶. Spowodowało to wzrost niezadowolenia i nastrojów szowinistyczno-prawicowych. W celu zrównoważenia budżetu ówczesny minister finansów Rudolf Hilferding zaproponował podniesienie podatków, ale przy braku woli politycznej (rządy prawicowe), doprowadziło to tylko do jego dymisji w grudniu 1929 roku. Jego następcą wobec dalszego spadku dochodów państwa i wzrostu bezrobocia zaproponował zmniejszenie wysokości zasiłków dla bezrobotnych, co doprowadziło do upadku rządu Hermanna Müllera w marcu 1930 roku. Nowy kanclerz Heinrich Brüning sprawował władzę w najcięższym okresie załamania gospodarczego. Celem jego polityki było zrównoważenie budżetu. Zgodnie z zasadami ekonomii klasycznej, przez prowadzenie polityki deflacyjnej próbował wyprowadzić państwo z kryzysu⁷. Jako metodę zastosował zmniejszenie ilości emitowanych pieniędzy, zwiększenie podatków i obcięcie wydatków m.in. przez redukcję zasił-

⁵ Por H. Ćwikliński (red.) *Polityka gospodarcza*, Gdańsk 1994, s. 22, według którego „polityka gospodarcza polega na określeniu celów danego systemu gospodarczego oraz stosowaniu metod, środków i sposobów prowadzących do osiągnięcia tych celów, zgodnie z regułami nauk ekonomicznych”

⁶ Amerykanin Owen D. Young, przewodniczył komisji ekspertów, która ustaliła nowe warunki spłaty długów wojennych Niemiec. Plan Younga podpisany w Hadze 20.01.1930 roku przewidywał raty (*annuity*) bezwarunkowe i warunkowe, ogólna kwota odszkodowań miała być niższa o 17% niż w planie Dawesa opracowanym w 1924 roku. Całkowita spłata miała nastąpić do roku 1988. J. Krasuski, *Historia Rzeszy Niemieckiej*, Poznań 1969, s. 294–295

⁷ Szkoła klasyczna – szkoła myślenia ekonomicznego, która posługuje się teorią makroekonomiczną, zakładającą, że gospodarka w długim okresie, jeśli nie będzie się zakłócać jej funkcjonowania, doprowadzi do równowagi i neutralności pieniądza. D. R. Kamerschen, R. B. McKenzie, C. Natdel, *Ekonomia*, Gdańsk 1993, s. 157

ków dla bezrobotnych i płac pracowników budżetowych, podwyższenie stopy dyskontowej w bankach oraz obniżenie cen⁸. Skutkiem gospodarczym polityki deflacyjnej była dalsza nadprodukcja, wobec postępującego obniżenia siły nabywczej ludności. Katastrofalne wyniki gospodarcze polityki rządu doprowadziły do wzrostu poparcia dla opozycji, partii hitlerowskiej oraz komunistów⁹. Nowy układ sił odzwierciedlały wyniki wyborów do Reichstagu we wrześniu 1930 roku¹⁰. Dalsze zaostrzenie kryzysu gospodarczego spowodowało masowe wycofywanie wkładów bankowych przez wierzycieli wewnętrznych i zagranicznych.

Według analiz Swianiewicza prowadzenie polityki deflacyjnej przez rząd kanclerza Heinricha Brüninga skazane było na niepowodzenie, pomimo szczególnego nacisku na obniżkę kosztów¹¹. Jednak niewiele jej elementów mogło ulec obniżeniu¹². Okazało się, że rzeczywistość gospodarcza różniła się całkowicie od wzorca wypracowanego dla celów badawczych. W badaniach nie brano pod uwagę zjawisk politycznych, psychologicznych czy też socjologicznych, które w rzeczywistości miały zasadniczy, jeśli nie decydujący, wpływ na życie gospodarcze. Uwarunkowania polityczne w Niemczech po pierwszej wojnie światowej – podkreślał Swianiewicz – wzmocniły jeszcze ich wpływ na kształtowanie się zjawisk gospodarczych, czego zupełnie nie przewidziano w klasycznej teorii ekonomii. Sytuacja polityczna, na którą składały się różne zagrożenia, jak groźba przewrotu komunistycznego, mogła przyczynić się do zahamowania rozwoju gospodarki.

Po zmianie gabinetu latem 1932 roku, głównym założeniem polityki gospodarczej nowego rządu kanclerza Franza Papena było odstępianie od polityki deflacyjnej na rzecz ożywienia koniunktury przez pobudzenie inicjatywy i odbudowę opłacalności produkcji. W tym celu Bank Rzeszy otworzył dla przedsiębiorców kredyty w wysokości 2,7 mld marek. Przedsięwzięcie to wspomagane było wypłacaniem premii dla najaktywniejszych przedsiębiorców lub stosowaniem ulg podatkowych. Tylko w firmach zwiększających zatrudnienie istniała możliwość

⁸ Wydawane wówczas rozporządzenia wyjątkowe (*Notverordnungen*) dotyczące finansów przewidywały podwyższanie podatków, np. podatek kryzysowy (*Krisensteuer*), podatek od wynagrodzeń czy konsumpcji cukru i soli. Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec*, Poznań 1984, s. 115, I. Janicki, *Uwagi o konstytucyjnoprawnych aspektach dojścia Hitlera do władzy*, [w:] A. Czubiński (red.), *Faszyzm niemiecki z perspektywy półwiecza*, Poznań 1985, s. 143

⁹ Por. F. Ryszka, *Noc i mgła Niemcy w okresie hitlerowskim*, Warszawa 1997, s. 201

¹⁰ NSDAP uzyskała 107 mandatów (poprzednio miała 12) *Encyklopedia Nauk Politycznych*, t. IV, z. 1, Warszawa 1939, s. 59

¹¹ Następowo to za pomocą aktów normatywnych. Ponieważ rząd nie miał większości parlamentarnej, wydawane były dekrety prezydenta, z mocą ustawy, na podstawie rozszerzająco interpretowanego art. 48 konstytucji, stanowiącego o nadzwyczajnych uprawnieniach prezydenta w sytuacji „zakłócenia publicznego bezpieczeństwa i porządku” *Ibidem*, s. 64

¹² Dekrety nakazywały „obniżkę o pewien procent cen kartelowych, odsetek od długów hipotecznych oraz wszystkich prywatnych i publicznych obligacji, listów zastawnych, płac minimalnych ustalonych w układach zbiorowych, płac urzędniczych, czynszów za mieszkania itp.”, za S. Swianiewicz *Polityka gospodarcza Niemiec Hitlerowskich*, Warszawa 1938, s. 41

zmniejszania płacy robotników (element polityki deflacyjnej). Dodatkową zachętą dla firm było wprowadzenie bonów podatkowych¹³.

Po dymisji kanclerza F. Papena (w grudniu 1932 roku) rządy objął generał Kurt Schleicher, dla którego najważniejszym celem politycznym było opanowanie masowego bezrobocia przez uruchomienie programu robót publicznych¹⁴.

Programy Papena i Schleichera choć wprowadzono w życie, to przygotowane dla ich realizacji środki zostały wykorzystane tylko częściowo. Przyczyną tego był zbyt krótki okres istnienia obu gabinetów, nadmierne zadłużenie samorządów i ich obawa przed nowymi obciążeniami kredytowymi na cele publiczne. Nie miały wpływu – oceniał Swianiewicz – miał także czynnik psychologiczny – społeczny marazm i brak wiary w lepszą przyszłość po przegranej wojnie, określany przez Franciszka Ryszkę „stanem międzyludzkim”¹⁵. Nieudane próby wprowadzenia obu programów w życie łączył Swianiewicz z zupełną obojętnością społeczeństwa.

Sytuacja społeczno-gospodarcza po dojściu Hitlera do władzy

W połowie 1932 roku – pisał Swianiewicz – Niemcy znalazły się w okresie depresji pokryzysowej, ale dała się już odczuć poprawa koniunktury. W ciągu czterech miesięcy, do listopada 1932 roku, indeks wytwórczości przemysłowej wzrósł o 10%, co wspomniany autor wiązał ze wzrostem zatrudnienia¹⁶. W tym okresie obniżyła się stopa procentowa. Miało to szczególne znaczenie, wzięwszy pod uwagę, że indeks ten w latach 1930–1931 i zimą 1932/33 miał tendencję spadkową, po czym wiosną 1933 roku nastąpiła poprawa. Życie gospodarcze zaczęło się normalizować przez stabilność cen, poprawę opłacalności czy wzrost produkcji (głównie wskutek wyprzedazy zapasów). Przedsiębiorcy jednak nie inwestowali zysków w rozbudowę zakładów, lecz spłatę dawnych zobowiązań. Mi-

¹³ Bony podatkowe (*Steuerrechnungsscheine*) wydawano w 1932 roku. Przeznaczone były dla podatników płacących terminowo podatki i przedsiębiorstw zwiększających stan zatrudnienia. Można było nimi płacić określone podatki w przyszłości. Mogły być również przedmiotem obrotu. *Ibidem*, s. 43

¹⁴ Program opłacowany przez Urząd Walki z Bezrobociem tzw. *Sofortprogramm* – program wielkich robót inwestycyjnych, prowadzonych przeważnie przez samorządy. Na zabezpieczenie kredytów dla samorządów przeznaczono 500 mln marek bonów podatkowych, z tej kwoty wydatkowano 135 mln marek do czasu objęcia władzy przez Hitlera. *Ibidem*, s. 46

¹⁵ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 129

¹⁶ Z. Sadowski (*Eseje o gospodarce*, Warszawa 2000, s. 36–37) – ekspert w dziedzinie teorii rozwoju gospodarczego – uważa, że „Szybkie tempo (wzrostu gospodarczego) jest potrzebne, ale nie można od niego oczekiwać zasadniczego wpływu na zatrudnienia [ ] Wzrost produkcji nie tworzy zatrudnienia, chyba że specjalnie mu się w tym pomaga”

mo iż sytuacja gospodarcza ogólnie się poprawiła, to nie dało się zauważyć wzrostu aktywności niemieckiego przemysłu¹⁷.

Charakterystyczne dla okresu depresji pokryzysowej – wskazywał Swianiewicz – było to, iż po wyczerpaniu zapasów przedsiębiorstw istniało zapotrzebowanie na towary, co powodowało wzrost produkcji i zatrudnienia. Przez upadłość firm słabszych nastąpiło zmniejszenie konkurencji dla pozostałych, powodując większe możliwości zbytu oraz dochodów. Na rynku finansowym została pewna ilość wolnych kapitałów. Inwestorzy po doświadczeniach okresu kryzysu szukali bezpiecznych lokat, to z kolei stwarzało dogodne warunki dla pożyczek publicznych. Był to doskonały moment na zainicjowanie przez państwo programu inwestycyjnego, który mógł być motorem wzrostu koniunktury.

W styczniu 1933 roku bezrobocie w Niemczech stanowiło nie tylko problem polityczny i ekonomiczny, lecz również psychologiczny, z powodu poczucia własnej bezużyteczności u około 8 mln obywateli¹⁸. Nabierało to szczególnego znaczenia w państwie, gdzie pracowitość stanowiła tradycyjną cechę narodową¹⁹. Po długotrwałym bezrobociu – twierdził Swianiewicz – masy były gotowe pójść za każdym, kto stworzyłby miejsca pracy i potrafiłby wyciągnąć ich z ogólnego marazmu. Oczekiwanie na automatyczne ożywienie gospodarcze, bez interwencji państwa, stwarzało niebezpieczeństwo wzrostu wpływów komunistycznych²⁰. W tej sytuacji – oceniał Swianiewicz – sięgnąć po władzę mógł ktoś, kto umiałby wskazać cel i wykorzystać potencjał energii tkwiący w masie bezrobotnych. Znalezienie sposobu zatrudnienia tych ludzi przerodziło się z problemu gospodarczego w polityczny²¹. Stąd przesłanką *sine qua non* dla powodzenia rządów hitlerowskich stała się likwidacja bezrobocia²². Alternatywą było zagrożenie przejęcia władzy przez komunistów²³.

Kiedy Hitler doszedł do władzy – pisał Swianiewicz – zakończył się spadek kryzysowy i istniały już warunki do poprawy koniunkturalnej. Brakowało w społeczeństwie jedynie entuzjazmu. „Hitlerowi udało się wyzwolić spętaną energię narodu”²⁴, stwarzając psychologiczne i socjologiczne przesłanki do realizacji

¹⁷ S Swianiewicz, *Polityka*, s 57–60

¹⁸ *Ibidem*, s 33

¹⁹ Poi hasło Niemcy, [w] *Encyklopedia Nauk*, t IV, z 1, s 74

²⁰ W międzywojennej Europie nazizm traktowany był jako ruch anty bolszewicki. Stąd też cieszył się akceptacją wielu konserwatywnych polityków i publicystów. W Polsce również miał swoich zwolenników takich jak. Stanisław Cat-Mackiewicz, Władysław Studnicki, Adolf Bocheński czy Leon Janta-Pończyński. Zob. M Musielak, *Nazizm w interpretacjach polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, Poznań 1997, s 132–137

²¹ Naczelną ideą narodowosocjalistycznego myślenia gospodarczego było wykorzystanie wszystkich sił wytwórczych pozostających w dyspozycji narodu niemieckiego. *Encyklopedia Nauk*, t IV, z 1, s 15

²² Por J Krasuski, *Historia*, s 378

²³ S Swianiewicz, *Polityka*, s 39

²⁴ Cyt. za A Bullock, *Hitler, studium tyranu*, Warszawa 1997, s 237

programu walki z bezrobociem przez niesamowitą mobilizację całego aparatu hitlerowskiej propagandy²⁵, która stwarzała nadzieję na lepszą przyszłość²⁶.

Jak zauważył J. Krasuski, sytuacja gospodarcza Niemiec poprawiła się wówczas dzięki szczęśliwemu zbiegowi dwóch okoliczności niezależnych od Hitlera²⁷. Po spadku koniunktury do najniższego poziomu w 1932 roku koniunktura w sposób naturalny zaczęła się podnosić, co było normalnym zjawiskiem ekonomicznym²⁸. Wreszcie w 1932 roku Niemcy zostały uwolnione od olbrzymiego długu zagranicznego z tytułu odszkodowań wojennych²⁹.

Faszyzm – zdaniem Swianiewicza – z niechęcią odnosił się do doktryny liberalnej, zarówno w aspekcie politycznym³⁰, jak i gospodarczym³¹, gdyż akcentowała ona niezależną od woli ludzkiej „żywiłość procesów gospodarczych”³². Liberalna wolność – według ideologów narodowego socjalizmu – działała destrukcyjnie na całe społeczeństwo przez obniżanie w nim zdolności przełamywania trudności i braku wiary we własne siły³³. Hasła hitlerowskiej doktryny głosiły idee zdyscyplinowania i zorganizowania całego społeczeństwa³⁴. Dzięki temu możliwe było zastosowanie interwencjonizmu państwowego na szeroką skalę³⁵. Późniejsza likwidacja bezrobocia – podkreślał Swianiewicz – świadczyła o sukcesie prowadzenia polityki gospodarczej wbrew założeniom doktryny liberalnej³⁶.

W sytuacji Niemiec – pisał wymieniony autor – nie można było czekać na automatyczne, samoczynne działanie rynku by poprawić koniunkturę, a interwencjonizm państwowy był wręcz koniecznością. Automatyczne ożywienie gospo-

²⁵ Por F Ryszka, *Noc i mgła*, s. 199 i n.

²⁶ Poi W Laqueur, *Faszyzm – wczoraj, dziś, jutro*, Warszawa 1998, s. 32.

²⁷ J Krasuski, *Historia*, s. 378.

²⁸ Poi G Haberler, *Systematyczna analiza teorii cyklu gospodarczego*, „Ekonomista” R. XXXV, t. IV, Warszawa 1935, s. 3–38.

²⁹ Por J Krasuski, *Historia*, s. 314.

³⁰ Por K Jonca, *Hitlerowska koncepcja Fuhrerstaat*, [w:] A Czubiński (red.), *Faszyzm niemiecki z perspektywy półwiecza*, Poznań 1985, s. 49–50. Autor pisze, że zasada wodzostwa w polityce zastępuje liberalną zasadę demokracji reprezentatywnej.

³¹ Por W Kozub-Ciembroniewicz, *Władza totalna a model państwa prawnego*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” (dalej SnFiZH), t. XXIII, Wrocław 2000, s. 56.

³² Por M Zmierczak, *Autoportret faszyzmu. Refleksje na temat dziejów sporu o istotę faszyzmu*, SnFiZH, t. XI, Wrocław 1987, s. 33.

³³ S Swianiewicz, *Polityka*, s. 54.

³⁴ Por N Ehas, *Rozważania o Niemcach*, Poznań 1996, s. 222–223.

³⁵ Reakcją na wielki kryzys ekonomiczny w latach 1929–1933 była teoria Keynisa J.M. Keynes w swojej pracy *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza* (Warszawa 1956, s. 495) podjął próbę wyjaśnienia przyczyn wielkiego kryzysu i rozwiązań zapewniających stabilizację gospodarki. Był zwolennikiem interwencjonizmu państwa, ale tylko w przypadku, gdy był on jedynym środkiem zapobiegającym zniszczeniu gospodarki dotychczasowej, a także zapewniał istnienie inicjatywy „indywidualnej”.

³⁶ Por A Zabko-Potopowicz, *Recenzja książki M Fritza, „Fuhrer durch die Krisenpolitik”*, „Ekonomista” R. XXXIV, z. II, Warszawa 1934, s. 86–88.

darce nie było również możliwe ze względu na złą sytuację międzynarodową. Po pierwszej wojnie światowej handel międzynarodowy był ograniczony, co wynikało z troski państw o utrzymanie równowagi własnego bilansu płatniczego oraz dążenia do samowystarczalności. To skutkowało zmierzaniem państw posiadających surowce do tworzenia własnego przemysłu. Ponieważ Niemcy należały do największych ośrodków przemysłu ciężkiego, stąd zmniejszenie wymiany międzynarodowej uszczupliło ich dochody.

Arbeitsbeschaffung

Ideologię narodowego socjalizmu wiązał Swianiewicz ze służebną rolą gospodarki wobec polityki, której celem było odrodzenie moralne narodu niemieckiego, rozbudzenie w nim wiary we własne siły i misję dziejową oraz odbudowa potęgi państwa niemieckiego i jego znaczenia w świecie³⁷. Analizując niemiecką politykę gospodarczą po dojściu Hitlera do władzy, wyróżniał jej trzy podstawowe etapy: likwidacja bezrobocia (1933–1935), zbrojenia (1935–1936) i plan czteroletni (lata następne)³⁸.

Arbeitsbeschaffung – pisał Swianiewicz – rozumiano jako politykę gospodarczą ukierunkowaną na „tworzenie zatrudnienia” i wywołanie ożywienia gospodarczego. Polityka *Arbeitsbeschaffung* nie była wynalazkiem rządu Hitlera ani nie polegała na wdrożeniu genialnego programu gospodarczego. Jego zasługą – według Swianiewicza – było rozbudzenie entuzjazmu mas, stworzenie mitu, wiary w lepsze jutro³⁹. Do jej realizacji potrzebne były znaczne środki finansowe. Normalnym sposobem zdobywania środków przez państwo było zwiększenie obciążenia podatkowego. Jednak nie mogło mieć to zastosowania w państwie, w którym celem polityki było pobudzenie ożywienia koniunkturalnego, a zatem wzrostu opłacalności produkcji⁴⁰. Podniesienie podatków prowadziłoby bowiem do spadku tej opłacalności. Dlatego środki na realizację celów zapewniano przez

³⁷ S. Swianiewicz, *Polityka*, s. 31

³⁸ *Ibidem*, s. 31–32

³⁹ Swianiewicz pisał (*Psychiczne podłoże produkcji w ujęciu Jerzego Sorela*, Kraków 1926, s. 14) „mit – to całkiem irracjonalna wiara w jakiś ideał, ogarniający mniej lub więcej szeroką masę ludzką, o ile wiara ta zdolna jest pchnąć tych ludzi do pewnej akcji zespołowej”

⁴⁰ Zwolennicy poglądów J. M. Keynesa uważali, że ponieważ gospodarka ma charakter niestabilny, to wymaga stosowania aktywnych i doważnych posunięć polityki gospodarczej rządu w celu wyeliminowania bezrobocia i inflacji. Sugerowane przez nich rozwiązania problemu bezrobocia polegać miały na podniesieniu poziomu wydatków poprzez obniżenie podatków (zwiększa się w ten sposób zdolność nabywczą konsumentów, a przez to popyt), wzrost wydatków rządowych (państwowych), obniżkę stóp procentowych przez zwiększenie zasobów pieniądza (skłaniając przedsiębiorstwa i konsumentów do brania pożyczek na nowe zakupy). Faktycznie wszelkie posunięcia polityki w kierunku wzmożenia popytu na inwestycje w ostateczności doprowadzą do zwiększenia produkcji i tempa wzrostu produktywności pracowników. D. R. Kamerschen, R. B. McKenzie, C. Nardelli, *Ekonomia*, Gdańsk 1993, s. 157

kredyty, bezpośrednio zadłużanie się skarbu państwa na rynku wewnętrznym i operacje finansowania wstępnego (*Vorfinanzierung*). Bezpośrednie zadłużanie się państwa na rynku wewnętrznym polegało głównie na emisji oprocentowanych bonów skarbowych (krótko- i średnioterminowe zadłużenie)⁴¹ oraz zaciągnięciu kredytu długoterminowego⁴².

Finansowanie wstępne

Finansowanie wstępne (*Vorfinanzierung*) definiuje Swianiewicz jako udzielanie instytucjom wprowadzającym *Arbeitsbeschaffung* kredytów krótko- i średnioterminowych.

Początkowo potrzebne środki pochodziły z kredytów uchwalonych jeszcze we wcześniejszych programach Papena i Sofortprogramm. Później najważniejszym elementem *Arbeitsbeschaffung* stały się kredyty uchwalone w ramach tzw. programów Reinhardta; pierwszy o rozpoczęciu robót publicznych (przekazano na ten cel miliard marek) i drugi wspierania prywatnych inwestycji (860 mln marek)⁴³. Ponadto przeznaczono na ten cel inne mniejsze kredyty (ok. 275 mln marek), a także inwestycje największych niemieckich firm państwowych – Kolei Państwowych i Poczty (własne środki i kredyt ok. 2 mld marek).

Po okresie wzrostu gospodarczego – pisał Swianiewicz – normalnym zjawiskiem było zwiększenie ilości udzielanych kredytów⁴⁴. Towarzyszący temu optymizm powodował, że banki udzielały ich chętniej i bardziej liberalnie. Dzięki tym kredytom na rachunkach bankowych tworzyły się jakby nowe depozyty i zasoby płatnicze. Ale nie tylko banki emisyjne były instytucjami decydującymi o ilości środków płatniczych. Tę rolę odgrywały również instytucje udzielające kredytu krótkoterminowego, mimo braku prawa emisji banknotów. Dlatego nie zawsze obieg banknotów mógł być wskaźnikiem tendencji inflacyjnych lub deflacyjnych w zakresie obiegu płatniczego.

Znaczący rozwój gospodarczy w przekonaniu Swianiewicza nie był możliwy bez zwiększenia ilości środków płatniczych. Łączył on ich wzrost ze wzrostem ilości kredytów bankowych, niezbędnych do ożywienia gospodarczego. Przy tworzeniu siły płatniczej potrzebnej do finansowania wzrostu aktywności

⁴¹ Składało się na to również tzw. zadłużenie bieżące, np. nieoprocentowane bonny płatnicze, weksle skarbowe itp. S. Swianiewicz, *Polityka...*, s. 76–77.

⁴² Kredyt długoterminowy przeznaczony był głównie na konsolidację wcześniejszych zobowiązań krótkoterminowych i zadłużenia z tytułu finansowania wstępnego. *Ibidem*, s. 77.

⁴³ Po objęciu rządów przez Hitlera, głównym realizatorem programu dotyczącego likwidacji bezrobocia stał się Fryderyk Reinhardt – podsekretarz stanu w Ministerstwie Skarbu. *Ibidem*, s. 50.

⁴⁴ Wzrost gospodarczy jest to proces rozszerzania zdolności produkcyjnych gospodarki narodowej; potocznie – przyrost realnego Produktu Narodowego Brutto (PNB). W teorii ekonomii pojęcie to służy do opisanego zmian ilościowych. Wiąże się z teorią cyklu koniunkturalnego w ten sposób, że miarą wzrostu czy kryzysu gospodarczego jest wielkość PNB w długotrwałym okresie, bez krótkookresowych cyklicznych wahań. Na podst. <http://encyklopedia.pwn.pl>

gospodarczej w Niemczech wystąpił kredyt akceptowy – inwestor płacił swoim kontrahentom weksłami⁴⁵. Kontrahenci z kolei wymieniali te weksle w (*Vorfiananzierungsinstitute*) bankach zajmujących się finansowaniem wstępnym. Banki otrzymane weksle (*Arbeitsbeschaffungswechsel*) lokowały na rynku pieniężnym, mając zapewnione redyskonto w Banku Rzeszy. Swianiewicz uznał to za sposób wykorzystywania prywatnych środków finansowych do celów publicznych.

Banki finansowania wstępnego miały zapewnione przez skarb Rzeszy prawa wykupienia weksli w późniejszych latach 1934–1938⁴⁶. Całość stanowiła skomplikowaną konstrukcję, a istotą jej właściwości były dwa rodzaje finansowania: wstępne – przez prywatne banki (tymczasowo) oraz długoterminowe – przez skarb Rzeszy. Faktycznie oba rodzaje finansowane były przez państwo⁴⁷. Metoda finansowania wstępnego była stosowana również w latach następnych.

Inwestycje publiczne

Do metod przeciwdziałania bezrobociu zaliczał Swianiewicz uruchomienie robót publicznych w niespotykanej dotychczas skali⁴⁸. Obejmowały one budowę dróg lądowych i wodnych, budowę i remonty mostów czy remonty gmachów publicznych. Środki na nie pochodziły głównie z kredytów udzielanych przez państwo⁴⁹.

Innym istotnym posunięciem rządu było oddłużenie samorządów. Zadłużenia, jakie wynikały z realizacji inwestycji przed kryzysem – oceniał Swianiewicz – skutecznie uniemożliwiały korzystanie z nowych kredytów w ramach Sofortprogramm. Ten stan zmieniła wprowadzona w listopadzie 1933 roku konwersja długów samorządowych⁵⁰.

Ważną rolę w nakręcaniu koniunktury inwestycyjnej – według Swianiewicza – odgrywała działalność przedsiębiorstw publicznych, takich jak Koleje Rzeszy czy Poczta Niemiecka.

⁴⁵ Por. H. Knoche, *Die Wirtschafts- und Sozialpolitik der Regierungen Brüning, Papen, Schleicher und Hitler in den Jahren der Weltwirtschaftskrise von 1928/30–1934*, Marburg 1989, s. 216–217.

⁴⁶ Było to związane z powstaniem 25-letnich długoterminowych zobowiązań finansowych Rzeszy wobec inwestorów. Po za tym, jako zabezpieczenie tych weksli, państwo wyemitowało do depozytu dla ich posiadaczy bony podatkowe (*Steuergutscheine*) oraz skarbowe bony pracy (*Arbeitschatzanweisungen*). S. Swianiewicz, *Polityka...*, s. 81.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 81–85.

⁴⁸ Wzorcem uruchomienia robót publicznych dla rządu Hitlera w Niemczech była polityka wielkich robót publicznych wprowadzona przez amerykańskiego prezydenta F.D. Roosevelta w okresie wielkiego kryzysu w USA. *Ibidem*, s. 53.

⁴⁹ Na mocy ustawy z 1.06.1933 roku Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit (o zmniejszeniu bezrobocia) rozpoczęto wcielanie w życie planu robót publicznych, finansowanych ze środków publicznych. RGBl. 1933, t. I, s. 323.

⁵⁰ Polegała ona – jak pisał Swianiewicz (*Polityka...*, s. 60) – na zamianie wyżej oprocentowanych pożyczek komunalnych na niższe oprocentowane oraz zamianie (konsolidacji) pożyczek krótkoterminowych na długoterminowe.

W okresie kryzysu gospodarczego spadek zamówień na kolei innych gałęzi gospodarki spowodował wzrost bezrobocia o około 150 tys. osób⁵¹. Inwestycje kolei opierały się głównie na środkach własnych i z własnych operacji kredytowych⁵². Obejmowały remonty nawierzchni i mostów oraz rozbudowy czy remonty warsztatów kolejowych itp.

Pocшта Niemiecka, przyłączając się do polityki „tworzenia zatrudnienia”, rozpoczęła wiele nowych przedsięwzięć inwestycyjnych związanych z doskonaleniem i rozpowszechnieniem łączności telegraficznej i telefonicznej, tworząc przy tym wiele nowych miejsc pracy.

Nową dziedziną inwestycyjną stworzoną przez rząd hitlerowski była budowa autostrad (*Reichsautobahnen*), co łączył Swianiewicz z przeciwdziałaniem bezrobociu oraz celami strategicznymi Niemiec⁵³. Program inwestycyjny przewidywał wybudowanie w ciągu 5–6 lat 6900 km autostrad⁵⁴. Spowodowało to zatrudnienie bezpośrednio przy ich budowie oraz pośrednie przez zwiększenie zatrudnienia w przemyśle, wskutek wzrostu zamówień. Do połowy 1935 roku w budowie było 1600 km dróg, zatrudniano w tym celu 117 tys. osób. Organizacyjnie *Reichsautobahnen* było utworzone jako oddzielne przedsiębiorstwo – na wzór kolei, oparte na kapitale zakładowym pochodzącym od kolei. Powiązanie to umożliwiała obu firmom współdziałanie w rozwiązywaniu problemów komunikacyjnych Rzeszy Niemieckiej.

Inwestycje publiczne obejmowały także rolnictwo i rybołówstwo. Ingerencja państwa polegała na przyznaniu kredytów na przeprowadzenie melioracji oraz rozwój osadnictwa na wschodnich obszarach Niemiec⁵⁵.

Eliminacja bezrobocia wśród kobiet

Eliminację kobiet z rynku pracy traktował Swianiewicz jako metodę walki z bezrobociem⁵⁶. Możliwość taką stworzono przez nacisk państwa na zwiększe-

⁵¹ Koleje Rzeszy były największym przedsiębiorstwem zarówno w Niemczech, jak i na świecie. *Ibidem*, s. 62 i 63.

⁵² W 1930 r. Koleje Rzeszy wysygnowały 150 mln marek na emisję oprocentowanych bonów kolejowych (*Reichsbahnschatzanweisungen*), w 1931 r. – 100 mln marek, w 1932 r. – 262 mln marek. *Ibidem*, s. 63.

⁵³ Por. B. Olszewska-Dyoniziak, *Antropologia totalitaryzmu europejskiego*, Wrocław 1999, s. 67

⁵⁴ Była to osobista inicjatywa Hitlera, zob.: P. Hövel, *Grundfragen deutscher Wirtschaftspolitik*, Berlin 1935, s. 34.

⁵⁵ Podstawą pomocy materialnej były wcześniejsze programy: Papena i *Sofortprogramm* oraz pierwszy Program F. Reinhardta. Wysokość środków na ten cel wynosiła 380,7 mln marek. S. Swianiewicz, *Polityka ...*, s. 65.

⁵⁶ Metodę tę stosowano głównie w latach 1933–1934. Po ogłoszeniu planu czteroletniego w 1936 roku nastąpiły zmiany w polityce zatrudniania kobiet. Na skutek rozwoju przemysłu zbrojeniowego i braku rąk do pracy rozpoczęto werbowanie kobiet bezdzietnych. R. Grunberger, *Historia społeczna Trzeciej Rzeszy*, t. II, Warszawa 1987, s. 95–98.

nie liczby zawieranych małżeństw, a przez to wzrost zatrudnienia kobiet we własnych gospodarstwach domowych.

Zachętą do tego było udzielanie bardzo korzystnych pożyczek przy zawieraniu małżeństwa (*Ehestandsdarlehen*). Pomocne takiej polityce były również hasła hitlerowskiej propagandy głoszące, iż: „miejsce kobiety jest w domu”⁵⁷. Pożyczki przyznawano, gdy kobieta po wyjściu za mąż rezygnowała z pracy zarobkowej i zobowiązywała się nie pracować, póki mąż będzie zarabiał co najmniej 125 DM miesięcznie i pożyczka nie będzie spłacona⁵⁸. Pożyczki wypłacano w bonach (*Bedarfedeckungsscheine*), za które można było nabyć określone towary. Redukcja bezrobocia następowała zatem przez eliminację czynnych zawodowo kobiet oraz wzrost zapotrzebowania na różne towary, wskutek zwiększenia liczby zawieranych małżeństw. Działania zmierzające do eliminacji kobiet z rynku pracy podjęło nie tylko państwo, ale również niektóre prywatne przedsiębiorstwa⁵⁹.

Wzrost liczby zawieranych małżeństw wiązał Swianiewicz ze znacznym zwiększeniem się zapotrzebowania na nieruchomości i ruchomości związane z urządzaniem nowych siedzib rodzinnych⁶⁰. W konsekwencji liczba zawieranych małżeństw miała wpływ na kształtowanie się koniunktury. Rozumowanie takie potwierdzały dane statystyczne – po objęciu władzy przez Hitlera liczba zawieranych związków małżeńskich i narodzin dzieci w 1934 roku znacznie wzrosła⁶¹.

Inną metodą zmniejszenia bezrobocia było przyznanie ulg podatkowych pracodawcom zatrudniającym więcej niż dwie pomoce domowe⁶².

Prywatna przedsiębiorczość

Polityka *Arbeitsbeschaffung* obejmowała tworzenie warunków sprzyjających rozwojowi prywatnej przedsiębiorczości. W niemieckim faszyzmie nieistotne były metody deflacyjna, dewaluacyjna czy nakręcania koniunktury, lecz osiągnię-

⁵⁷ Por. *ibidem*, s. 91 i n.

⁵⁸ Dane z rocznika statystycznego potwierdzały, że liczba zawartych związków małżeńskich zwiększyła się. W 1932 roku wynosiła 516 793, w 1933 roku – 638 573, a w 1934 roku – 740 165. S. Swianiewicz, *Polityka...*, s. 73.

⁵⁹ W jednej z fabryk w lipcu 1933 roku ogłoszono, że każda z kobiet zatrudnionych co najmniej od roku, jeśli zmieni stan cywilny do końca roku, otrzyma odprawę pieniężną w wysokości 600 marek, *ibidem*, s. 71.

⁶⁰ Swoje wnioski S. Swianiewicz (*Polityka...*, s. 72) opiera na pracy E. Wagemanna, *Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft* z 1931 roku, gdzie Wagemann dowodzi, iż na 587 000 nowych małżeństw potrzeba zatrudnienia około miliona ludzi, w celu wyprodukowania ruchomości i nieruchomości potrzebnych do zbudowania nowych ognisk rodzinnych.

⁶¹ *Ibidem*, s. 73.

⁶² Zatrudnianie służących było skutkiem wprowadzenia przez reżim tzw. roku służby dla osiemnastoletnich dziewcząt. Oznaczało to, że muszą one przepracować cały rok jako służące u wielodzietnych rodzin lub rolników. Praca była wykonywana w zamian za nocleg, wyżywienie oraz ubezpieczenie zdrowotne. Celem zatrudniania służących była pomoc rodzinom mającym więcej niż czworo dzieci. R. Grunberger, *Historia społeczna...*, s. 103.

cie wyznaczonego celu. Zarówno realizację programu wielkich inwestycji publicznych i poprawę opłacalności funkcjonowania prywatnych przedsiębiorstw Swianiewicz łączył z finansową pomocą państwa.

Narodowosocjalistyczna ideologia – podkreślał Swianiewicz – pomimo iż programową była antykapitalistyczna i antyindywidualistyczna⁶³, jednak nie negowała roli prywatnej przedsiębiorczości⁶⁴. Nakazywała osiągnięcie zysku przez podporządkowanie się priorytetowym celom narodu. Nie było celem doktrynalnym narodowego socjalizmu, by państwo zastąpiło prywatnego przedsiębiorcę i zostało obciążone zadaniami gospodarczymi.

Państwo – według Hitlera – to zorganizowana społeczność o podobnych cechach, żyjąca by utrzymać własną odrębność i wyznaczony przez tę społeczność cel⁶⁵. Idea takiego rozumienia państwa miała swoje korzenie w filozofii Hegla twierdzącego, że „naród zorganizowany w państwo był dla niego największą ziemską potęgą”⁶⁶.

Konsekwencją ideologii narodowosocjalistycznej były ograniczenia swobody działalności gospodarczej. Do nich zaliczał Swianiewicz regulacje cen, płac i stóp procentowych, zakaz inwestycji w określonych dziedzinach czy przymus ustalonego przez państwo sposobu lokowania zysków oraz ograniczenia w obrotach z zagranicą⁶⁷.

W sposób bezpośredni pobudzenie inicjatywy prywatnej łączył Swianiewicz z budownictwem. W 1932 roku 90% zorganizowanych robotników budowlanych było bezrobotnych. W okresie kryzysu nie wznoszono nowych budynków i nie wykonywano remontów. Stąd pojawił się poważny problem uszczuplania majątku narodowego przez zmniejszanie się kapitału zainwestowanego w budynkach mieszkalnych. Towarzyszyło temu zapotrzebowanie na małe dwu-, trzypokojowe mieszkania, podczas gdy przeważały większe⁶⁸.

Drugi program Fryderyka Reinhardta poświęcony był ożywieniu budownictwa mieszkaniowego⁶⁹ i związanej z tym pomocy państwa⁷⁰. Skarb państwa po-

⁶³ Por. H. Olszewski, M. Zmierczak, *Historia doktryn...*, s. 331.

⁶⁴ Por. B. Olszewska-Dyoniziak, *op. cit.*, s. 66.

⁶⁵ „Państwo nie jest bynajmniej tylko zespołem, zamieszkałych w pewnych granicach terytorialnych kontrahentów, mających na celu realizowanie zadań gospodarczych, lecz przede wszystkim organizacją społeczności istot fizycznie i duchowo podobnych, mającą na celu ułatwienie utrzymania własnej odrębności, jak również i osiągnięcie wyznaczonego przez Opatrzność celu bytu tej społeczności. To właśnie, a nie co innego stanowi cel i sens państwa. Gospodarka jest tu tylko jednym z wielu środków pomocniczych, które dla osiągnięcia celu mogą być konieczne” A. Hitler, *Mein Kampf*, München 1933, s. 164, za: S. Swianiewicz, *Polityka...*, s. 55.

⁶⁶ W. Tatkiewicz, *Historia filozofii*, cz. 2, Warszawa 1988, s. 215.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 233.

⁶⁸ Por. R. Grunberger, *Historia społeczna*, t. I, Warszawa 1987, s. 248 i n.

⁶⁹ Zawarty w tzw. drugiej ustawie o zmniejszeniu bezrobocia (*Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit*) z dnia 21.06.1933 roku. RGBl. 1933, t. I, s. 651.

⁷⁰ Skarb państwa przeznaczal 500 mln marek na remont, przebudowę i budowę domów. Na przebudowę dużych mieszkań na małe przyznawano dopłaty w wysokości 100%, na remonty 25%. *Ibidem*, s. 67.

krywał właścicielom część odsetek od pobranych kredytów⁷¹. Na realizację tego programu państwo przeznaczyło 577 mln marek, a właściciele aż 1 mld 828 mln marek ze środków własnych⁷². W jego wyniku nastąpił wzrost liczby nowo budowanych mieszkań do poziomu przedkryzysowego.

Wprowadzenie ulg podatkowych dla przedsiębiorstw remontujących i rozbudowujących budynki fabryczne, zastępujących stare urządzenia nowymi, zniżki dla rolników – zdaniem Swianiewicza – spowodowały ożywienie gospodarcze w przemyśle maszynowym⁷³. Zwolnienie od podatków właścicieli wszystkich pojazdów mechanicznych zarejestrowanych po 31.03.1933 roku wpłynęło na znaczny wzrost produkcji⁷⁴ i zbytu⁷⁵.

Skutki *Arbeitsbeschaffung*

Likwidacja bezrobocia była osiągnięciem zarówno politycznym, jak i gospodarczym, co stało się później głównym atutem propagandowym hitleryzmu⁷⁶. Ograniczenie kwot na zapomogi dla bezrobotnych miało bezpośredni wpływ na finanse państwa⁷⁷. Swianiewicz zwracał uwagę na ogromne zadłużenie skarbu Rzeszy. Szacowane ono było – według niemieckich źródeł w granicach 7–8 mld marek, a według zagranicznych nawet na 16,9 mld marek⁷⁸. Pozostał problem likwidacji tych zobowiązań.

Przed dojściem Hitlera do władzy zadłużenie wynosiło około 4 mld marek, ale było pozbawione jakichkolwiek przesłanek do późniejszego zlikwidowania go. Pomimo że płace robocze były niewiele większe od zapomóg, jednak skutek psychiczny i moralny był oczywisty⁷⁹. Ponadto zatrudnieni przyczyniali się do

⁷¹ Odbywało się to na podstawie drugiego programu Reinhardta, który przewidywał emisję bonów tzw. *Zinsvergütungsscheine*, w wysokości 360 mln marek. Bony te podlegały zapłacie przez skarb państwa w okresie 1934–1938. *Ibidem*, s. 67.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, s. 70, oraz M. Zmierzczak, *Faszyzm a problemy modernizacji*, [w:] A. Czubiński (red.), *Faszyzm niemiecki z perspektywy półwiecza*, Poznań 1985, s. 81–83.

⁷⁴ Jak pisał F. Ryszka (*Noc...*, s. 200–201), było to poparte produkcją popularnych, tanich samochodów osobowych (*Volkswagen*). Inwestycja w dużej części finansowana była przez składki robotników na KdF (*Kraft durch Freude*, co znaczy Siła przez Radość) i przedpłaty na samochody. Po wybuchu wojny przerobione samochody trafiły do armii niemieckiej.

⁷⁵ Do wzrostu produkcji samochodów przyczyniła się również hitlerowska propaganda – jak podaje B. Olszewska-Dyoniziak (*op. cit.*, s. 67) – poprzez hasło: „Samochód dla każdego Niemca”.

⁷⁶ Por. J. Krasuski, *Historia Rzeszy...*, s. 383.

⁷⁷ S. Swianiewicz (*Polityka...*, s. 89) wskazywał zmniejszenie bezrobocia na podstawie porównania jego stanu w styczniu w kolejnych latach, które wynosiło w 1933 r. – 6014 tys., 1934 r. – 3773 tys., 1935 r. – 2974 tys., 1936 r. – 2520 tys. W wyniku *Arbeitsbeschaffung* od 1932 do 1935 spadło zapotrzebowanie na zapomogi dla bezrobotnych z 2,8 na 1 mld marek.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 87.

⁷⁹ Ustawa z 20.01.1934 r. (z późn. zm.) regulowała szczegółowo stosunek pracy. RGBl. 1934, t. I, s. 45

zwiększenia dochodów państwa z tytułu wzrostu wpływów podatkowych, dochodów odsetek czy też pożyczek udzielanych inwestorom⁸⁰.

Zrealizowanie założonego celu polityki gospodarczej łączył Swianiewicz z osiągnięciem równowagi finansów publicznych. Nie mógł dokładnie ocenić, czy zmniejszenie zapomóg dla bezrobotnych i wpływów z podatków zrównoważyło zadłużenie publiczne – nie dysponował jeszcze danymi statystycznymi. Jego zdaniem cel ten nie został osiągnięty do roku 1936. Inną przyczynę braku równowagi finansów publicznych widział w postawieniu przez rząd Hitlera nowych zadań, jakimi były program zbrojeniowy (1935) i „plan czteroletni” (1936).

Koncepcją lansowaną przez twórców niemieckiego ożywienia gospodarczego – zdaniem Swianiewicza – była polityka konsolidacyjna. Celem jej było spowodowanie wzrostu ilości kapitałów poszukujących lokaty i obniżenia stopy procentowej (co stało się w pierwszych dwóch latach polityki hitlerowskiej). Wzrost podaży na rynku kapitałowym Swianiewicz łączył z procesami akumulacyjnymi, a więc też ze wzrostem wkładów oszczędnościowych⁸¹. „Obniżenie stopy procentowej jest funkcją wzrostu podaży kapitałów, poza tym stanowi ciągłą tendencję hitlerowskiej polityki gospodarczej”⁸². Ponadto niskie stopy procentowe były jednym z elementów zmniejszających koszty. Jedną z największych przeszkód odbudowy opłacalności produkcji w okresie kryzysu było wysokie oprocentowanie kredytu⁸³.

Zbrojenia i „plan czteroletni”

Od 1935 roku – według Swianiewicza – priorytetowym hasłem niemieckiej polityki gospodarczej stały się zbrojenia. Dla narodowych socjalistów stworzenie potężnej i nowoczesnej armii to warunek konieczny do zapewnienia Niemcom nowej przestrzeni życiowej. Ogrom zbrojeń w niespotykanej dotąd skali stawał przed rządem problemy finansowania oraz zapotrzebowania na surowce dla przemysłu⁸⁴.

W 1936 roku ogłoszono czteroletni plan gospodarczy mający na celu dalsze zbrojenia, co łączył Swianiewicz z tworzeniem i rozbudową nowoczesnych gałęzi gospodarki, by zapewnić maksymalną strategiczną autarkiczność państwa⁸⁵. Ożywienie gospodarcze w latach 1933–1934 zasiłowało budżet przez wzrost wpływów podatkowych i zmniejszenie wydatków na bezrobotnych. Jednak odbudo-

⁸⁰ Wpływy podatkowe w markach wynosiły odpowiednio: 1934 r. – 1,7 mld, 1935 r. – 3,0 mld; 1936 – 5; 1937 – 7,5 mld. *Ibidem*, s. 90.

⁸¹ W 1932 roku wielkość wkładów oszczędnościowych wynosiła 9917 mln marek, a w 1937 roku wzrosła do 15 741 mln marek. *Ibidem*, s. 95.

⁸² Cyt. *ibidem*.

⁸³ Stopa dyskonta Banku Rzeszy w 1932 roku wynosiła 5,21%, została obniżona do 4% w 1934, *ibidem*.

⁸⁴ Por. Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1945*, Poznań 1984, s. 127.

⁸⁵ Por. S. Swianiewicz, *Rzut oka na zasadnicze problemy sowieckiej polityki gospodarczej*, Wilno 1933, s. 3.

wa całkowicie zniszczonej potęgi militarnej Niemiec wymagała ogromnych nakładów. Na początku wydatki zbrojeniowe pokrywane były z bieżących wpływów budżetowych i uruchomionych przez państwo pożyczek. Później do finansowania zbrojeń posłużył kapitał zgromadzony przez ludność w kasach oszczędnościowych⁸⁶ oraz dochody spółek⁸⁷.

Pojawił się problem zaopatrzenia w surowce. Niemcy nie były w tym zakresie samowystarczalne. Ze względu na położenie geograficzne Niemiec import mógłby być zagrożony zablokowaniem dostaw surowców.

Wobec braku dewiz pojawił się problem zapłaty za importowane surowce. Było to powodem podpisywania przez Rzeszę umów kompensacyjnych z Turcją i Persją oraz krajami bałkańskimi⁸⁸. W ich ramach Rzesza wspierała rozwój niektórych dziedzin, jak wydobywanie miedzi w Jugosławii, uprawę roślin oleistych w krajach naddunajskich czy produkcję bawełny w Rumunii⁸⁹. Nie dawało to jednak pełnego bezpieczeństwa strategicznego. Spowodowało to wprowadzenie przez władze reglamentacji surowców i półfabrykatów⁹⁰, a także ograniczenie działalności inwestycyjnej w wielu dziedzinach⁹¹. W związku z programem zbrojeń ograniczono import, w szczególności środków do bezpośredniego zaspokojenia potrzeb, wznowiono wydobywanie w kopalniach dotychczas nierentownych. W celu zwiększenia ilości surowców zorganizowano, przy pomocy organizacji partyjnych i młodzieżowych, akcję zbiórki wszelkich odpadów: złom, makulatura, szmaty. Wprowadzono obowiązek rejestracji metali kolorowych będących w posiadaniu osób prywatnych.

Na kongresie partyjnym w Norymberdze w 1936 roku Hitler zadeklarował, że plan czteroletni to priorytetowe zadanie polityki gospodarczej Niemiec⁹². Głównym celem tego planu była organizacja nowych gałęzi przemysłu produkujących „surowce zastępcze”, takie jak: włókna sztuczne, oleje syntetyczne, guma, aluminium czy paliwo zastępujące benzynę. Wprowadzono obowiązkowe stosowanie syntetycznych domieszek do produkcji – wszystko by zmniejszyć import. Ceny wielu syntetycznych wyrobów były wyższe od sprowadzanych, ale „koszty

⁸⁶ S. Swianiewicz, *Polityka...*, s. 109.

⁸⁷ Ustawa z końca 1934 roku, tzw. *Anleihestockgesetz*, zakazywała udziałowcom różnego rodzaju spółek wypłaty dywidendy powyżej 6% włożonego kapitału i nakazywała przekazywanie powstałej stąd nadwyżki z dywidend na konto *Golddiskontbanku* w Berlinie. Pieniądze te pozostawały w administracji wspomnianego banku. Dawało to w ciągu roku około 40 mln marek do dyspozycji Rzeszy. *Ibidem*, s. 109.

⁸⁸ Por. I. Stawowy-Kawka, *Ekspansja gospodarcza Trzeciej Rzeszy w Jugosławii i Rumunii (1929–1939)*, Kraków 1993, s. 43–83 i n.

⁸⁹ S. Swianiewicz, *Polityka...*, s. 112.

⁹⁰ Przydziały surowców uregulowane były rozporządzeniami rządu o charakterze specjalnych pełnomocnictw udzielanych Gerlingowi dla realizacji planu czteroletniego. *Ibidem*, s. 113.

⁹¹ W 1936 roku wydano zakazy inwestycji w 32 gałęziach produkcji, które dotyczyły m.in. futer, futer, modnych ubrań – co uważano za zbytek, sprzeczny z ideologią. *Ibidem*, s. 110.

⁹² Rola parlamentu po uchwaleniu nadzwyczajnych pełnomocnictw dla rządu była symboliczna, dlatego najważniejsze wystąpienia Hitlera odbywały się na kongresach partyjnych w Norymberdze. *Encyklopedia Nauk Politycznych*, t. IV, z. 1, Warszawa 1939, s. 60.

są wysokie przeważnie na początku, a później przychodzą wynalazki, które je obniżają”⁹³. Powstanie nowych gałęzi przemysłu opierało się na przedsiębiorczości prywatnej, w której interwencja państwa polegała na zabezpieczeniu oprocentowania i amortyzacji kapitałów oraz zapewnieniu zbytu⁹⁴.

Z polityką samowystarczalności surowcowej Swianiewicz wiązał kwestię zapewnienia samowystarczalności żywnościowej Rzeszy. Dlatego państwo wpływało na wysokość cen czy wielkość produkcji⁹⁵. Aby pobudzić rolników do zwiększenia wydajności, propaganda hitlerowska przekonywała rolników o ich specjalnej misji w życiu narodu⁹⁶. Zgodnie z ideologią faszystowską społeczeństwo było podzielone na stany tworzące razem jedność i wspólnotę narodową⁹⁷. Chłopi stanowili stan żywicielski, z przynależności do którego mieli być dumni⁹⁸. Brakowało – charakterystycznej dla ideologii komunistycznej – walki klasowej czy sprzeczności interesów poszczególnych klas (jako motoru postępu charakterystycznego dla liberalizmu). Przedstawiona polityka – zdaniem Swianiewicza – przyczyniła się do znacznego wzrostu produkcji rolnej.

Niemcy – pisał Swianiewicz – rozbudowały potencjał wytwórczy i militarny poprzez racjonalne wykorzystanie brakujących czynników produkcji i stały rozwój postępu technicznego oraz zwiększenie oszczędzania. Podczas realizacji tej polityki powstały dwa problemy: utrzymania na niezmiennym poziomie rynku pieniężnego i ograniczenie konsumpcji.

Interwencjonizm antyinflacyjny⁹⁹

Badając wielkość środków potrzebnych do przeprowadzenia *Arbeitsbeschaffung*, Swianiewicz korzystał z danych statystycznych, wskazujących prawie dwukrotny wzrost zadłużenia w latach 1932–1937¹⁰⁰. Wskutek wcześniejszej emisji bonów podatkowych ogólne zadłużenie wewnętrzne w latach 1932–1935 wynio-

⁹³ To wypowiedź Schachta doskonale wyraża tendencje ówczesnej polityki gospodarczej. S. Swianiewicz, *Polityka gospodarcza...*, s. 117.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 117–118.

⁹⁵ Ustawa z 13.09.1933 r. zawiera postanowienia o państwowej regulacji cen rynkowych na ziemiopłody. RGBI. 1933, t. I, s. 626.

⁹⁶ Ustawa z 13.09.1933 r. regulowała powstanie Ministerstwa Uświadamiania Narodowego i Propagandy. RGBI. 1933, t. I, s. 626.

⁹⁷ Por. F. Ryszka, *Państwo...*, s. 107.

⁹⁸ „Według ideologii stanowej, wyznawanej przez większość ekonomistów hitlerowskich, każdy stan, każda grupa ludzi złączonych wspólnością pełnienia pewnej funkcji społecznej, ma swoje własne specyficzne zadania w dziale realizowania celów całości narodowej. Zadania, które stoją przed stanem żywicielskim, są wyjątkowo doniosłe”. S. Swianiewicz, *Polityka gospodarcza...*, s. 113.

⁹⁹ Inflacja to wzrost środków płatniczych w stosunku do ilości towarów i usług stanowiących obiekt obrotu. *Ibidem*, s. 121.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 76.

sło około 5 mld marek¹⁰¹. Wzrost ten nie pokrywał się z wielkością zadłużenia zewnętrznego Rzeszy, które w efekcie posunięć dewaluacyjnych w państwach wierzycielskich spadło. To w części zrównoważyło wzrost długu wewnętrznego.

W celu stwierdzenia istnienia inflacji Swianiewicz badał stosunek obiegu płatniczego do obrotów towarowych¹⁰². Środki pieniężne były to pieniądze i środki kredytowe (weksle, depozyty, bony skarbowe itp.). Oba środki płatnicze różnią się między sobą szybkością obiegu. Pieniądz jest znacznie szybszy. Zamiana kredytowych środków płatniczych – pisał Swianiewicz – w formę pieniężną zwiększała prawdopodobieństwo inflacji. W okresie rządów hitlerowskich – jego zdaniem – ilość środków pieniężnych wzrosła nieznacznie¹⁰³. Istniało jednak zagrożenie inflacją, które niosła podaż kredytów. Pod wpływem ogromnego optymizmu, spowodowanego zwiększeniem zysków, przedsiębiorstwa mogły zacząć gwałtownie rozbudowywać się i brać kredyty, których zwiększenie (zobowiązania krótkoterminowe) mogło doprowadzić do „inflacji kredytowej”¹⁰⁴. Taka sytuacja – podkreślał Swianiewicz – stanowiła realną groźbę inflacji, a metody jej omijania były dla niego interesującym elementem polityki gospodarczej III Rzeszy.

Dlatego koniecznym krokiem niemieckiej polityki antyinflacyjnej – jego zdaniem była budowa systemu regulacji cen. Wprowadzenie tego systemu ułatwiło głoszone przez nazistów hasło *Gemeinnutz vor dem Privatnutz*¹⁰⁵. Było to możliwe – pisał Swianiewicz – dzięki zdyscyplinowaniu narodu, a także doskonale działającemu aparatowi partyjnemu i administracyjnemu. Liberałowie chcąc wprowadzić interwencjonizm państwowy, musieliby łamać głoszone wcześniej hasła.

Ceny i płace uległy tylko nieznacznym zmianom. Dłużnicy zyskali nie na spadku siły nabywczej pieniądza, jak przy typowej inflacji, ale na ogólnym wzroście płynności kasowej.

Najważniejszym elementem polityki gospodarczej – zdaniem Swianiewicza – był zakaz podnoszenia cen na środki produkcji, co zresztą w pełni się udało w latach 1933–1936¹⁰⁶. Stałe ceny były gwarantem powodzenia polityki finansowej Rzeszy, gdyż wzrost cen obniżał popyt. Interwencja państwa w unieruchomienie cen spowodowała konieczność ograniczenia popytu poprzez reglamentację publiczną. Jedną z jej form było ograniczenie spożycia,

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 77.

¹⁰² Por. F. Zweig, *Deflacja – dewaluacja – inflacja*, „*Ekonomista*” R. XXXIV, z. 2, Warszawa 1934, s. 31.

¹⁰³ Nastąpił znaczny wzrost kredytowych środków płatniczych. Według sprawozdania Reichs-Kredit-Gesellschaft, od początku 1933 roku do lata 1936 roku było to około 5 mld marek. S. Swianiewicz, *Polityka...*, s. 124.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 131.

¹⁰⁵ Oznacza to, że postępowanie jednostki musi być podporządkowane dobru ogólnemu – przyp. J.B.

¹⁰⁶ Na podstawie ustawy z 29.10.1936 roku regulującej ceny został utworzony komisariat cen, którego zadaniem była kontrola cen na terenie Rzeszy, a także wydane rozporządzenie z 26.11.1936 roku (*Preisstopverordnung*) O zakazie podnoszenia cen. *Ibidem*, s. 138–139.

inną wspomniane wcześniej zakazy inwestycji w określonych gałęziach produkcji¹⁰⁷.

Do wzrostu cen nie dochodziło nawet wówczas, gdy było to uzasadnione wzrostem kosztów¹⁰⁸. Dążeniem polityków było „by koniunktura, która się w Niemczech wytworzyła, była w jak największym stopniu koniunkturą ilościową, polegającą na wzroście rentowności przez zwiększenie produkcji”¹⁰⁹. Zadanie było bardzo trudne, gdyż nawet przy dużej produkcji ujawniały się tendencje do zmiany cen, spowodowane brakiem opłacalności. Dlatego utworzono dla niektórych gałęzi przemysłu spożywczego (piekarstwo, młynarstwo, mleczarnie) kasy wyrównawcze¹¹⁰. Stąd teza Swianiewicza, iż reglamentacja cen pociągała za sobą konieczność reglamentacji innych wielkości ekonomicznych typu produkcja, zbyt, dochody¹¹¹.

Jako cechę polityki antyinflacyjnej postrzegał Swianiewicz utrzymanie płac robotniczych na niezmiennym poziomie. Ich wzrost mógłby spowodować olbrzymią inflację. Wobec rozwoju produkcji przemysłowej sytuacja materialna robotników jako całości polepszała się, a wzrost zarobków następował jedynie przez „przechodzenie z grup gorzej kwalifikowanych i gorzej płatnych do grup lepiej kwalifikowanych i płatnych”¹¹².

Kontrola państwa nad działalnością inwestycyjną

Konsekwencją nakręcania koniunktury i polityki zbrojeń – konkludował Swianiewicz – był wzrost dochodów przedsiębiorców. Groziło to wzrostem działalności inwestycyjnej i produkcji, co mogłoby doprowadzić do trudności w równowadze podaży i popytu, a następnie zniżki cen i spadku opłacalności produkcji. Przez wzrost dochodów, zwiększała się akumulacja kapitału. Sposób użycia kapitału według doktryny faszystowskiej nie był prywatną sprawą posiadaczy, jak w liberalizmie gospodarczym, ale sprawą państwa. Dla Swianiewicza był to kolejny przejaw interwencjonizmu państwowego w polityce gospodarczej.

¹⁰⁷ Jak zauważa J. Krasuski (*Historia Rzeszy...*, s. 381), Niemcy pomimo wzrostu rodzimej produkcji rolnej, nadal musiały importować 20% produktów spożywczych, w tym aż około 50% tłuszczów.

¹⁰⁸ Przykładem może być rozporządzenie z 5.01.1936 r. zakazujące podnoszenia cen w związku ze wzrostem składnika kosztów, jakim był 5% wzrost cen taryf kolejowych. S. Swianiewicz, *Polityka...*, s. 141.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 142.

¹¹⁰ Przedsiębiorstwa uzyskujące dochody wpłacały określony ich procent na fundusz, z którego pokrywane były straty firm nie osiągających zysków. *Ibidem*, s. 143–144.

¹¹¹ Taka polityka spowodowało stworzenie nowej dziedziny polityczno-gospodarczej, określanej w Niemczech jako *Marktordnung* lub *Marktregulierung*. *Ibidem*, s. 144.

¹¹² *Ibidem*, s. 147.

Hitlerowcy bardzo cenili prywatną inicjatywę i własność, zgadzali się z prawem przedsiębiorcy do zysku, ale żądali, by zarówno robotnik, jak i przedsiębiorca spełniał określone funkcje społeczne. Według doktryny faszystowskiej – społeczeństwo to jeden organizm. Robotnicy i przedsiębiorcy to jego organy. Funkcje poszczególnych organów mogą być należycie oceniane jedynie na tle całości. Dlatego punktem wyjścia jednostki gospodarczej był interes całego narodu.

Zdaniem narodowych socjalistów – pisał Swianiewicz – przedsiębiorców nie można niszczyć materialnie, gdyż zniszczeniu uległaby niezbędna do dalszej rozbudowy gospodarczej baza akumulacji kapitałów. Wykonywanie jednak każdej funkcji gospodarczej nie jest sprawą tylko prywatną. Dla społeczeństwa, jako wspólnoty narodowej, nie był obojętny sposób używania przez kapitalistę majątku. Przejawy inicjatywy gospodarczej i osiąganie zysku powinny być zgodne z interesem całości¹¹³.

W okresie rządów hitlerowskich ogólne dochody znacznie wzrosły, co potwierdzał wzrost podatku dochodowego i podatku od spółek¹¹⁴, a także wzrost dochodu narodowego¹¹⁵. Z powodu istnienia zakazu działalności gospodarczej w niektórych gałęziach przemysłu, państwo tak prowadziło politykę gospodarczą, by przedsiębiorca kierował uzyskane dochody w pożądane sektory albo lokował w papierach wartościowych emitowanych przez państwo. Zdaniem Swianiewicza polityka kontrolowania rynku kapitałowego przez państwo była konieczna.

Oszczędzanie

Wśród władz III Rzeszy – pisał Swianiewicz – istniała świadomość, że wzmocnienie polityki inwestycyjnej wymagało intensywnego nasilenia procesów akumulacyjnych. Wymagało to ograniczenia konsumpcji. Wzrost oszczędzania możliwy był przez dobrowolne lub przymusowe wyrzeczenie się przez społeczeństwo części dóbr konsumpcyjnych. Prowadziło to do zmniejszenia zapotrzebowania na dobra bezpośredniego spożycia. Celem zorganizowanego nacisku na stopę życiową szerokich warstw ludności było zahamowanie wzrostu konsumpcji, a nie jej obniżenie. Skutkiem ograniczenia bezpośredniej konsumpcji było zmniejszone zapotrzebowanie na sprowadzane z zagranicy surowce czy urządzenia konieczne do dalszych inwestycji i zbrojeń. Taki stan – zdaniem Swianiewicza – miał wpływ również na utrzymanie na niezmiennym poziomie inwestycji oraz zatrudnienia.

Jednym z najważniejszych problemów dynamicznie rozwijającej się gospodarki był problem akumulacji kapitału i oszczędzania. Swianiewicz wyodrębnił

¹¹³ Por. Cz. Łuczak, *Dzieje...*, s. 121.

¹¹⁴ S. Swianiewicz, *Polityka...*, s. 150.

¹¹⁵ Por. Cz. Łuczak, *Dzieje...*, s. 168.

w III Rzeszy oszczędzanie prywatne dobrowolne¹¹⁶ (najbardziej pożądane przez władze) i przymusowe¹¹⁷ oraz akumulację publiczną¹¹⁸. Prócz tego prowadzono jednak akcje przymusowej akumulacji na przykład *Anleihestockgesetz*¹¹⁹.

Korekta dobrowolności wyrażała się również w ograniczeniu dysponowania oszczędnościami środków płatniczych. Nacisk na stopę życiową obywateli o wyższych dochodach wywierany był przez aparat propagandy, czego przykładem była akcja *Winterhilfe* (pomoc zimowa). Powodował, że ludzie lepiej sytuowani nie mogli być obojętni wobec żądania pewnych poświęceń. Hasło *Winterhilfe* oznaczało, że nikt w Niemczech nie może być głodny¹²⁰. Do jego realizacji – pisał Swianiewicz – użyto psychicznego podłoża, jakim było silne poczucie solidarności narodowej. Z okazji pomocy zimowej całe Niemcy w określonych dniach miesiąca miały na obiad tylko jedno danie. W restauracjach podawano je w kociołkach jak żołnierskie jedzenie. Skutkiem takiej polityki było lepsze znoszenie niedostatków przez masy, które miały świadomość, że ofiary ponosi cały naród, również reprezentanci władzy i kapitału.

Gospodarka niemiecka ulegała przekształceniu w kierunku łączenia prywatnej inicjatywy z planowaniem ogólnopaństwowym oraz prywatnym dążeniem do zysków i realizacji celów publicznych.

¹¹⁶ Oszczędzanie prywatne dobrowolne wyróżnia własna inicjatywa oszczędzania, z własnych środków, z powodu własnych korzyści. Metoda typowa dla gospodarki kapitalistycznej. Polegała na rezygnacji przez jednostki ze spożycia części środków, co powodowało zmniejszenie zapotrzebowania na dobra bezpośredniego spożycia. Zaoszczędzona siła płatnicza bezpośrednio lub pośrednio (aparat kredytowy) trafiała do organizatorów produkcji. Inwestycje, które te procesy za sobą pociągały, stanowiły o wzroście potencjału wytwórczego państwa. S. Swianiewicz, *Polityka...*, s. 160.

¹¹⁷ Oszczędzanie przymusowe charakteryzuje się emisją pożyczek przymusowych lub pół-przymusowych. Przykłady, ZSRR – finansowanie planów pięcioletnich, Niemcy – obligacje, narodowa i inwestycyjna. Jednostki muszą ograniczać swoją bieżącą konsumpcję, jednak nie są one przy tym pozbawione pewnych korzyści, chociażby oprocentowania. Przymusowe zmniejszanie spożycia, przekazanie zdobytych stąd oszczędności na cele inwestycyjne. Takie zachowanie obywateli nie jest spowodowane osiąganiem własnych dochodów w przyszłości, lecz naciskiem władz państwowych czy też opinii publicznej. *Ibidem*, s. 168–169.

¹¹⁸ Akumulacja publiczna polegała na przywłaszczeniu przez państwo części dochodów bez rekompensaty. Charakterystyczne dla niej było to, że podstawowym podmiotem gromadzącym środki na rozbudowę gospodarki było państwo. Państwo musiało ściągnąć z dochodów obywateli znacznie większe środki niż wynikające z normalnych potrzeb budżetowych. Państwa kapitalistyczne stosowały taką metodę akumulacji w wyjątkowych warunkach, np. w okresie wojny. Metody akumulacji publicznej mogą być przeprowadzone za pomocą zwiększania podatków, systemu regulacji cen produktów wytwarzanych przez upaństwowiony przemysł, akumulację dokonywaną przez ubezpieczenia społeczne itp. *Ibidem*, s. 163–168.

¹¹⁹ Por. przypis 87.

¹²⁰ Według F. Ryszki było to świadczenie tylko pozornie dobrowolne – egzekwowano je z wynagrodzeń pracowników przymusowo, a jakiegokolwiek wahania spotykały się z ostrymi groźbami. F. Ryszka, *Noc i mgła...*, s. 165.

* * *

Stanisław Swianiewicz analizował gospodarkę III Rzeszy jako gospodarkę totalitarną. Polityka gospodarcza była konsekwencją ideologii. Ta traktowała państwo jako jednolity organizm, gdzie nieważne były potrzeby jednostki, lecz ważne było dobro ogólne. Poprzez pomoc państwa w postaci kredytów zwalczających bezrobocie oraz umiejętne wyzbycie się ogólnego marazmu społeczeństwa i wzbudzenie entuzjazmu nastąpiła prawie całkowita likwidacja bezrobocia. Społeczeństwo pomimo wielu wyrzeczeń, miało świadomość ich konieczności oraz tego, że wszyscy je ponoszą. Wzmocnienie władzy państwa umożliwiło kierowanie gospodarką w sposób jednolity, tworząc nowy typ bezkryzysowej gospodarki narodowosocjalistycznej, z własnością prywatną. W gospodarce nowego typu nic nie działo się przez przypadek, oparta była na szeroko pojętej reglamentacji i konkretnych planach. Prowadzenie polityki gospodarczej popartej aktywną propagandą, pozwalało pozyskać prywatne oszczędności obywateli do realizacji celów państwa. Stała interwencja państwa była potrzebna, aby uniknąć w przyszłości sytuacji kryzysowych. Pomimo istnienia prywatnych przedsiębiorstw, ograniczenie ich wolności polegało na produkcji tylko w określonych przez państwo dziedzinach. Poprzez reglamentację surowców, regulację cen czy płac państwo decydowało o kierunkach produkcji. Decydowało także o sposobie wydatkowania dochodów przedsiębiorcy czy wynagrodzeń pracowniczych. Wszystko to działo się pod ogromnym naciskiem propagandy jako środka rządzenia. Mimo iż każdy obywatel przyporządkowany był odpowiedniemu stanowi, to nie było antagonizmów międzyklasowych – istniała wspólnota interesów i celu.

DER NATIONALSOZIALISMUS UND DIE WIRTSCHAFTSPOLITIK
DES DRITTEN REICHES IN DEN ANALYSEN VON STANISŁAW SWIANIEWICZ
(1933–1936)

Zusammenfassung

Stanisław Swianiewicz (1899–1997) war in der Zwischenkriegszeit ein hervorragender polnischer Gelehrter im Bereich der politischen Ökonomie der totalitären Staaten Sowjetrußland und Nazideutschland. Seine Arbeiten wurden in Polen bis 1990 nicht veröffentlicht. Er analysierte die Wirtschaft des Dritten Reiches, die er als totalitäre Wirtschaft betrachtete. Die Niederlage Deutschlands im I. Weltkrieg hatte langanhaltende negative Wirtschaftsfolgen. Die Kriegszerstörungen und die Zahlungspflicht langjähriger Kriegsentschädigungen verschärften noch den Verlauf der großen Wirtschaftskrise in den Jahren 1929–1932, die zu massenhafter Arbeitslosigkeit und Verarmung der – vor allem ländlichen – Bevölkerung führte. Die Notwendigkeit der Unterstützungszahlungen an die Armee der Arbeitslosen, bei sinkenden Einkommen des Staates, führte zu einem ernsten Budgetdefizit und zum Regierungssturz. Das Anwachsen der sozialen Unzufriedenheit und der chauvinistisch-rechtsgerichteten Stimmungen veranlasste die Regierung zur Annahme des Young-Planes, der Deutschland zur Zahlung der Kriegsentschädigungen bis 1988 verpflichtete. Der Kampf der aufeinander folgenden Regierungen mit der Arbeitslosigkeit brachte

nicht die erwarteten Resultate. In dieser Lage wurde die Machtübernahme Hitlers und seiner Partei möglich, da er in der Gesellschaft den zur Bekämpfung der Arbeitslosigkeit notwendigen Enthusiasmus erwecken konnte. Das Hauptziel seiner Wirtschaftspolitik war anfangs die Bekämpfung der Arbeitslosigkeit und die Belebung der Wirtschaftskonjunktur. Man realisierte dies mit einem Kreditsystem und öffentlichen Arbeiten im Rahmen der Arbeitschaffungspolitik. Eine wichtige Errungenschaft dieser Politik war die wirtschaftliche Neubelebung und Einschränkung der Arbeitslosigkeit durch große öffentliche Investitionen, wie Autobahnenbau, Rüstung, Schaffung der Ersatzrohstoffindustrie (Vierjahresplan). Im Rahmen der Bekämpfung der Arbeitslosigkeit strebte man auch die Entfernung der Frauen vom Arbeitsmarkt an. Diese Politik brachte den Rückgang der Arbeitslosigkeit und wirtschaftliches Wachstum. Zu dessen Aufrechterhaltung regte die Regierung Hitlers immer wieder neue wirtschaftliche Unternehmen an, schaffte neue Industriezweige. In der Doktrin der Nationalsozialisten spielte die Wirtschaft eine dienstbare Rolle der Politik. Es war eine planmäßige Wirtschaft, ohne Krisen, mit Privateigentum. Der private Unternehmungsgeist konnte jedoch nur in den vom Staat hingewiesenen Bereichen tätig werden. Der Staat bestimmte durch Bewirtschaftung der Rohstoffe die Größe und Richtungen der Produktion und die Nutzungsform der erzielten Einkommen. Nach der faschistischen Doktrin war der Staat ein Organismus und nur seine Ziele waren wichtig. Es fehlten Gegenstände zwischen den Klassen, es bestand eine Interessengemeinschaft der Arbeiter und Eigentümer. Infolge der Realisierung des Vierjahresplans – dessen Ziel die Erreichung der maximalen Autarkie und weitere Rüstung war – erzielte Deutschland den Ausbau des produktiven und militärischen Potentials durch rationelle Ausnutzung fehlender Produktionselemente und ständige Entwicklung des technischen Fortschrittes sowie Erhöhung der Ersparungen. Swianiewicz war der Ansicht, dass Deutschland das gesteckte Ziel erreicht hat.